

KİTABÜ'L-İDRAK Lİ LİSÂNİ'L-ETRÂK'TE ALINTI KELİMELER

Loanwords in Kitab Al-Idrak Li Lisan Al-Atrak

Musa SALAN*

Gazi Türkiyat, Güz 2012/11: 53-66

Özet: Bir dille alıntı kelimelerin tespiti o dilin hem öz söz varlığını ortaya çıkarmak hem de o dili konuşan milletin geçmişte hangi topluluklarla kültürel ve siyasal ilişkiler içerisinde olduğunu görmek açısından önemlidir. Türkçe sözlükçülük tarihinin en velut dönemlerinden biri Memlûk-Kıpçak sahasıdır. Bu sahanın Türkçe öğretimi amacıyla yazılmış sözlüklerinde, alıntılar kimi müelliflerce titizlikle belirtilip orijinal şekilleri ortaya konurken, kimi müelliflerce ise Türkçe kabul edilmiştir. Bu çalışmada ise Memlûk sahasının önde gelen filologlarından Ebû Hayyân'ın önemli eseri Kitabü'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk'te alıntılar ele alınıp kökenleri aydınlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kitabü'l-İdrak li Lisani'l-Etrak, Alıntı Kelime, Ödünç Kelime, Kod Kopyalama, Ebu Hayyan, Memluk-Kıpçak Türkçesi

Abstract: Definition of loanwords in any language is important to unveil its own lexicon as well as to observe with what communities the people speaking the language was in cultural and political relationship. Mamluk-Kipchak area is one of the most productive terms in Turkish lexicography. Loanwords in those glossaries written in the area, were meticulously defined and explained about their origin by some authors but by the other authors they were considered Turkish. In this paper, loanwords in Kitabü'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk which is the work of Abu Hajjan the most eminent philologist are discussed and clarified about their origins.

Keywords: Kitab Al-Atrak Li Lisan Al-Atrak, Loanword, Borrowing Word, Code Copying, Abu Hajjan, Mamluk-Kipchak Turkic.

0. GİRİŞ

“Dil etkileşimlerinin en yaygın sonucu, etkileşim içinde olan dillerin kısmen veya tamamıyla değişimidir. Tipik olarak, ancak her koşulda değil, etkileşim içindeki dillerden biri, diğeri veya diğerleri üzerinde hiç değilse bile kısmen etkili olur. Ve söz konusu etkinin en yaygın tipi kelime ödünçlemedir¹” (Thomason 2001: 10). Dil

* Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, musasalan@yahoo.com

¹ Ancak biz bu dil olayı için ödünç-ödünçleme terimlerini değil, alıntı-alıntılama terimlerini kullanmaktayız; zira ödünç sözcüğü “geri vermek üzere” anlamını ihtiva eder ki, zaman zaman kaynak dilden başka dile geçip geri dönen unsurlar olsa bile bu durum çok yaygın değildir. Dil etkileşimlerinde alıntılama, ödünçleme terimleri yanında teklif edilen başka bir terim ise Lars Johanson’un ileri sürdüğü *kopyalama* terimidir. Johanson *kopyalama* teriminin neden daha uygun olduğunu şöyle açıklar: “Dil ilişkilerinde hiçbir şey gerçekten ödünç alınmış olmaz: ‘Verici dil’in hiçbir şeyi elinden alınmaz ve ‘alıcı dil’ ‘verici dil’deki ile aynı olabilecek hiçbir şeyi almaz. Aynı yanlış anlaşılma tehlikesi ‘transfer’ terimi için de geçerlidir. Batı dilleriyle yazılmış

etkileşiminin en çok görülen bu tipi Türkçenin en eski ve aynı zamanda en saf metinlerinde bile kendisini göstermektedir. Bir dildeki ödünç/alıntı sözcükler o dilin tarihi için önemli olduğu kadar o dili konuşan milletin kültür tarihi için de önemlidir.

Memlûk Devleti (1250-1517) döneminde Mısır ve Suriye civarında kullanılan Türk dili dış unsurlarla yakın temasta olurken kendi içindeki farklı lehçe grupları (Oğuz, Kıpçak) da birbiriyle temas halinde olmuştur. Memlûk sahası Türkçe metinleri çoğunlukla bu iki lehçe arasındaki etkileşimi incelemek ve daha çok Kıpçak malzemesini ortaya koymak için çalışılmıştır. Ancak bunun yanı sıra bu saha metinlerindeki başta Arapça olmak üzere yabancı dillerden yapılan ödünçlemelerin de titizlikle incelenmesi –özellikle Arapça-Türkçe sözlüklerde– Türkçenin ne derecede öz sözcüklerini bıraktığı ve ne derecede bunları başka bir dilin sözcükleri ile telafi ettiğini görmek açısından önemlidir. Örneğin; Tuhfetü’z-Zekiyye müellifi, آدم *âdem* ‘Adam’ (4a/1) kelimesi için Türkçe karşılık yazmamış ve bu kelimenin معرب *ma‘rib* ‘Arapçalaşmış’ olduğunu vurgulamıştır (Atalay 1945: 6). Müellif burada herhangi bir Türkçe bir kelimenin şekil değiştirip Arapçaya benzer hâle gelişini değil, bu kavrama karşılık gelen Türkçe kelimenin tamamen kullanımdan kalkıp artık bunun sadece Arapçası ile karşılandığını ifade etmek istemiştir ki, bu karşılık Eski Türkçede *er* kelimesi idi (Clauson 1972: 192a).

Yukarıda bahsedilen bu durumun açıkça görülebileceği eserlerden en uygunu *Kitabü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* adlı Arapça-Türkçe sözlük ve gramer kitabıdır; zira bu eserde Arapça kelimeler mümkün mertebe elenmiş, bunun yanı sıra en azından Farsça alıntılar da belirtilmiştir.² Bu eserin seçilmesindeki başka bir etken ise Ebû Hayyân El-Endülüî (El-Gırnâtî)'nin ana dili olan Arapça ile birlikte Türkçe, Farsça, Habeşçe ve Himyer dillerine vakıf, dil vizyonuna sahip filolog oluşudur (Özyetgin 2001: 42). Bu açıdan *Kitabü'l-İdrâk*'in sahanın diğer eserlerine nazaran titizlikle hazırlandığını düşünmek yanlış olmaz.

Kitabü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Memlûk sahasında yazılmış Türkçe eserler arasında bilinen en eski eserdir. Ebû Hayyân, eserini 20 Ramazan 712 (18 Aralık 1312)

kaynaklarda kullanılan ve ‘taciz etme, tecavüz’ anlamlarına da gelen ‘interferenz’ terimini bugün sık sık ihtiva ettiği olumsuz çağrışımlar yüzünden kullanmamayı tercih ediyoruz.... ödünçleme ve karışmada *kopyalama* teriminin daha uygun görüldüğü süreçler söz konusudur.... Bir obje olarak dil ürününün çözülmesi açısından ilişkiye bağlı bu süreci anlatan en iyi mecaz, sanki yabancı bir kodun unsurlarının alıcı dilin kodu içerisine kopya edilmiş gibi gösterilmesi fikridir” (Johanson 2003: 18-19). Johanson’un teklif ettiği bu terim makul olmakla birlikte yaygın olarak kullanılmamaktadır. Türkiye Türkolojisinde kullanılagelen *alınır-alıntılama* terimleri hem yaygın hem de makuldür. Dil fenomeni içerisinde alış eyleminde alınan unsurun karşı tarafta mevcudiyetini yitirmesi gerekmez. Türkçe içinde düşünürsek, *bilgi almak* karşı tarafın o bilgiden mahrum kalışına sebebiyet vermez. Bu noktada *al-* ve *kopyala-* fiillerinden türetilen terimlerin mevzubahis bu dil etkileşimi için aynı ölçüde doğru olduğu söylenebilir.

² Buna benzer bir hassasiyet Tercüman-ı Türkî ve Arabî adlı sözlük ve gramer kitabında da göze çarpmaktadır; ancak bu müellifin mi yoksa Konyalı bir Türk olan El-Konevî'nin bir tasarrufu mudur bilinmez.

tarihinde tamamlamıştır (Caferoğlu 1931: VII). *Kitabü'l-İdrâk*'in üç nüshası vardır. Eserin yazılış tarihinden yaklaşık olarak 23 sene sonra 1335 yılında istinsah edilen nüsha (V nüshası) İstanbul'da Bayezid Umumî Kütüphanesi'nin Veliyüddin Efendi bölümünde muhafaza edilmekte olup, 2896 numarada kayıtlıdır. Nüshanın istinsah tarihi bilinmekle birlikte, istinsah yeri ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur. 65 varaktan müteşekkil olan nüshanın ebadı 26 x 18 cm. olup, metin kısmı çoğunlukla 23 satırdır. Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmış olup harekelidir. Bununla birlikte Arapça tercümelerde sistematik bir harekelendirme görülmemektedir (Özyetgin 2001: 50). Bu nüshada, eserin aslına ait olmayıp, sayfa kenarlarına ve satır aralarına yazılmış sözlük ve gramer metni de mevcuttur. İkinci nüsha (D nüshası), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Arapça Yazmalar kısmında 3856 numarada muhafaza edilmektedir. Bu nüsha, Ahmed El-Şâfiî tarafından 1402 yılında, Lazkiye'de istinsah edilmiştir (Erners 1999: 24). 97 varaktan oluşan bu nüsha 21 x 15 cm. boyutunda olup, her sayfada 15 satır vardır. Türkçe kelimeler, V nüshasında olduğu gibi kırmızı mürekkeple yazılmış olup, harekelidir. V nüshasına göre daha açık, ancak özensiz şekilde yazılmıştır. Yazısı açık ve okunaklı olmakla beraber eserin genelinde ve daha çok Türkçe kelimelerdeki hareke hataları müstensihnin Arapça ve Türkçeye vakıf olmadığını göstermektedir. Ayrıca V nüshasında eserden bağımsız bir görünümde olan haşiyeler, bu nüshada müstensih tarafından eserin orijinaline dâhil edilmiştir (Özyetgin 2001: 51). Eserin sözlük kısmı, Memlûk sahasında yazılmış sözlük sisteminden farklı olarak isimler, fiiller ile aynı sıra içinde karışık şekilde ve Arap alfabesinin sırasına göre verilmiştir. Bu sözlük bölümü, sosyal hayatın maddi ve manevi bütün söz varlığının yanında birçok *hapax* malzemeyi de ihtiva etmesiyle orijinal bir yapıya sahiptir. Sözlük bölümünde madde başı olarak verilen fiiller ise görülen geçmiş zaman kipinin üçüncü teklik veya emir kipinin ikinci teklik şahıs çekiminde sunulmuştur (Özyetgin 2001: 68).

Eser üzerinde çalışanlar sırasıyla Selanikli Mustafa Efendi³, Ahmet Caferoğlu⁴, Ziya Bünyadov⁵, Robert Erners⁶, A. Melek Özyetgin'dir⁷. Bunlardan Caferoğlu'nun neşri eser üzerinde ilk ciddi tercüme çalışması olması ve çalışmada eserin döktürülmüş metnini (V nüshası) de barındırması açısından önemlidir. Çalışma eserin V ve D nüshaları karşılaştırılarak hazırlanmış bununla birlikte V nüshasında satır aralarına ve sayfa kenarlarına iliştiren sözlük ve gramer malzemesini

³ Bu çalışma, Kitabü'l-İdrak'ın Arap harfleriyle yeniden neşridir: Mustafa Bey, Kitabü'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk, İstanbul, 1891.

⁴ Abû Hayyân – Kitâb al-İdrâk li-lisânal-Atrâk, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.

⁵ Âsirâddin Âbu Hâyyan Âl-Ândâlûsi – Kitâb Âl-İdrak Li Lisan Âl-Âtrâk, Bakı, 1992.

⁶ Arabic Grammars of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of Abu Hayyan Al-Andalusi's Kitâb Al-İdrak Li-Lisan Al-Atrâk, Leiden, 1999.

⁷ Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk – Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, KÖKSAV, Ankara, 2001.

almamıştır.⁸ Eserin sözlük bölümü Türkçe alfabe sistemine göre düzenlenmiş bu bölümdeki sözcükler gerek tarihi gerekse modern lehçelerden örneklerle pekiştirilmiştir. Azeri Türkolog Bünyadov ise çevirdiği sözlük ve gramer metnini Arap harfli şekilleri vermeksizin Kiril harfli olarak neşretmiştir. Bu çalışmanın sözlük bölümünde, sözcüklerin sadece Azerice tercümesini vermiş bunları tanımlama ihtiyacı görmemiştir. Avrupalı bilim adamı Ermers'in çalışması daha ziyade Arap filologların Türkçe gramer kitaplarında izledikleri metotları tespit etmeyi amaçlamış, bununla birlikte *Kitabü'l-İdrâk*'in gramer bölümünün İngilizce tercümesini de vermiştir. Eser üzerinde en ciddi ve kapsamlı çalışma Melek Özyetgin'e aittir. Bu çalışmada temel olarak *Kitabü'l-İdrâk*'teki fiiller tarihi-karşılaştırmalı olarak incelenmişse de, giriş bölümünde eserdeki materyal morfolojik, fonolojik ve sentaktik olarak ele alınmış bununla birlikte esere, eserin müellifine, döneme dair aydınlatıcı bilgiler sunulmuştur.

Bu yazıda da, Caferoğlu'nun çalışması esas alınıp bu çalışmanın Latin harfli sözlük bölümü ile onun son bölümünde yer alan Arap harfli dökürülmüş metin kıyas edilerek eserdeki alıntı sözcükler ortaya konmak istenmiştir. Bu sözcükler için Hayyân kimi zaman uzun açıklamalar yapmış kimi zaman ise hiçbir şey söylememiştir. Bu yüzden Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerin verilisinde biz de bu şekilde bir ayrımı gözetip 'Belirtilenler' ve 'Belirtilmeyenler' gibi bir tasnifi uygun gördük. Her sözcüğün sonunda, Caferoğlu neşrinin Arap harfli dökürülmüş metin bölümündeki sayfa numarası verilmiştir.

1. ARAPÇA ALINTI KELİMELER

1. 1. Arapça Olduğu Belirtilen Kelimeler

1. *batır* (< Ar. بطر) 'nimete küfran ederek tuğyan etmek' (Kİ, 28).

Ebû Hayyân, verdiği bilgiye göre kelimeyi "Türkçeleşmiş" olarak adlandırmaktadır.

2. *kirayâ* (< Ar. كراء) 'kira' (Kİ, 80).

Kelime, *kirayâ berdi* (Kİ, 80) maddesinin içerisinde verilmiştir. Hayyân bu madde başında *kirayâ* kelimesinin "Türkçeleşmiş" olduğunu ve Kıpçakçada da *kirgâ* (muhtemelen *kiragâ*) şeklinde bulunduğunu ifade etmektedir. Bu iki şekli göz önünde bulundurursak, bu son seslerin aslında kelimenin kendisine ait olmadığını, bunların yönelme hâli eki olduğunu söylemek yanlış olmaz; zira bu birleşik fiil hâlen yönelme hâli ekiyle kullanılmaktadır. Ancak, Hayyân ve onu takip eden Caferoğlu

⁸ Bu malzeme, Kilisli Rifat'ın teşvikleri ile sonradan Veled Çelebi İzbudak tarafından yayınlanmıştır: V. İzbudak, *El-İdrak Haşiyesi*, TDK Yay., Ankara, 1989.

kirayâ berdi örneğinden müstakil bir *kirayâ* sözcüğü elde etmişlerdir ki bu kabul edilemez.

3. *qazna* (< Ar. خزينة) 'devlet hazinesi' (Kİ, 71).

Hayyân, bu şeklin "Türkçeleşmiş" olduğunu ifade eder.

4. *mâskit* (< Ar. مسجد) 'mescit, cami' (Kİ, 88).

Müellif, sözcüğün *mescid*'in "Türkçeleşmiş"i olduğunu belirtmiştir. Caferoğlu, neşrinin sözlük bölümünde bu kelime için "Farisîden muharref" demektedir (Kİ, 88); ancak kelimenin Arapça سجد kökünden türetilmiş şekil olduğu gayet açıktır.

5. *mâzdâki* (< Ar. مصطكى < EYun. μαστιχη *mastikhe*) 'mastika' (Kİ, 88).

Müellif, bu kelimeyi Arapça مصطكى şeklinin "Türkçeleşmiş"i olarak vermiştir; bununla birlikte kelimenin kaynağı bir Hint-Avrupa dili olarak Yunancadır (Nişanyan 2007: 309). Baytaratü'l Vazih ve Riyazati'l-Hayl eserlerindeki *masteki*, *maštaqî* örneklerine bakılırsa bu Yunanca kaynaklı kelime Türkçeye doğrudan Arapça vasıtasıyla girmiştir.

6. *munat çäkâr* 'şeker nebatı, bir nevi şeker' (Kİ, 89).

Bu kelime grubundaki *munat* ögesini Hayyân Arapça *nebat* kelimesinin "Türkçeleşmiş"i olarak tarif etmektedir.

7. *müşk* (< Ar. مسك) 'misk' (Kİ, 88).

Müellif, *müşk* şeklinin Arapça *misk* sözcüğünün "Türkçeleşmiş"i olduğunu söyler.

1. 2. Arapça Olduğu Belirtilmeyen Sözcükler:

1. *avrat* (< Ar. عورة) 'kadın' (Kİ, 25).

2. *kävür* (< Ar. كافر) 'kâfir' (Kİ, 86).

3. *läbläbü* (< Ar. لبلاب 'Hyacynth bean' < Ar. لب 'Kernels, core') 'leblebi' (Kİ, 87).

Sözcük için Hasan Eren "Farsçadan alındığı açıktır (Far. *lablābu* 'bean boiled and eaten with whey and garlic')" demektedir (Eren, 1999: 280) demektedir. Sevan Nişanyan ise yukarıdaki Arapça verilere istinaden kökeni Arapçaya bağlamaktadır ki, mevcut şekillerin çokluğu onun görüşünü makul kılmaktadır (Nişanyan 2007: 292). Farsçadaki şekil Arapça bir alıntı olmalıdır.

4. *läkläk* (< Ar. لقلق , لقلق) 'leylek (kuşu)' (Kİ, 87).

5. *şandal* (< Ar. صندال 'Barge' < Rum. σανδάλιον 'Type of boat' ?) 'bugünkü manasında (=sandal)' (Kİ, 60).

Hasan Eren'e göre sözcük Rumca kökenli olup Arapça (*sandal*, *sandāl*, *śandal*, *śandāl*) ve Farsçaya (*sandal*) geçmiş, İtalyancada da *sándalo* biçiminde kullanılmaktadır (Eren 1999: 355). Nişanyan ise "sözcüğün nihai kökeni belirsizdir. Eski Yunan kaynaklarına göre Farsçadan veya Lidya dilinden alıntıdır. Arap kaynaklarına göre 'Acemceden' (Farsça? herhangi bir yabancı dil?) alıntıdır. 'Oturma yeri, banko' ve 'kayık' anlamları sadece Türkçede kaydedilmiştir" demektedir (Nişanyan 2007: 415). Bununla birlikte incelenen Arapça sözlüklerde 'kayık vb.' anlamları görülmektedir (Wehr 1976: 526a; Baalbaki 1995: 701a)

6. **tamaşa** (< Ar. تماشاء < Ar. مشى 'to go on foot, to stride' kökünden) 'bugünkü manasında' (Kİ, 66).

Kelime, Recep Toparlı vd.'nin Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde (KTS: 260) ve Türkçe Sözlük'te (TS 2009: 1946) *Farsça* olarak verilmiş, Steingass'ın Farsça sözlüğünde *Arapça* olarak etiketlenmiştir (Steingass: 323). Nişanyan, genel yaklaşımın tersine, yukarıdaki kök ve türetilmiş örneğe binaen sözcüğü Arapçaya dayandırmış ve sözcüğün yaşadığı anlam değişikliği için "Türkçedeki ikincil anlamı muhtemelen *seyir/seyrân* grubundan analogi yoluyla türemiştir" ifadesini kullanmıştır (Nişanyan 2007: 475).

2. FARŞÇA ALINTI KELİMELEER

2. 1. Farsça Olduğu Belirtilen Kelimeler

1. **bazar** (< Far. بزر) [nüshada بزا] 'bugünkü manada (=Pazar)' (Kİ, 31).

Farsçadan alıntılandığı müellifçe belirtilmiştir.

2. **çıra**, **çıraç**, **çırağ** (< Far. چراغ) 'bugünkü manasında (=çırağ)' (Kİ, 42).

Hayyân, bu sözcüklerin her üçünün de Farsçadan alınma olduğunu, **çıra** (fasih Türkçe örnek) kelimesinin Kıpçakçada **çıraç** şeklinde olduğunu, bunun dışında **çırağ** şeklinde de söylendiğini ifade etmiştir.

3. **gül** (< Far. گل 'A rose; a flower') 'bugünkü manasında' (Kİ, 83).

Bu kelime müstakil bir madde başı olmayıp, **gülaf** sözcüğünün izahı içerisinde verilmiştir. Hayyân, **gül** kelimesinin Farsçadan alındığını söylemiştir.

4. **gülaf** (< Far. گلآب [گل + آب] 'Rose-water') 'gül suyu' (Kİ, 83).

Hayyân, bu kelimenin orijinal şekliyle **gülâb** olduğunu, Farsçadan alındığını ve **gül** ve **ab** kelimelerinden müteşekkil olduğunu ifade etmiştir.

5. **küşür** (< Far. گزر 'A carrot' ?) 'havuç' (Kİ, 82).

Hayyân, (ف) işareti ile kelimenin *Farsça* olduğunu belirtmiştir. Hasan Eren, Kaşgarlı'ya göre bu kelimenin Farsçadan alındığı (Far. *gazar*) belirtmiş; ancak Oğuzca *geşür*'ün doğrudan doğruya Farsça *gazar*'dan getirilemeyeceğini dile getirmiştir.

6. *qayıf* (< Far. كغذ) 'kâğıt' (Kİ, 73).

Hayyân bu kelimenin "Türkçeleşmiş" olduğunu söyler.

7. *qarpuz* (< Far. خرپز) 'karpuz' (Kİ, 71).

Hayyân, kelimenin Farsçadan alıntılandığını belirtmiştir.

8. *mıqla-* / *mıxla-* (< Far. ميخ *mekh* + Tr. +lA-) 'çivilemek' (Kİ, 88)

Hayyân söz konusu fiil kökünün Farsça *ميخ* olduğunu söylemiş, *mıxla-* şeklinde de söylendiğini belirtmiştir.

9. *nāvruz* (< Far. روز + Far. نو) 'ilk baharda ilk yetişen bir nevi çiçek' (Kİ, 90).

Hayyân, sözcüğün Farsçadan nakledildiğini belirtmiştir.

10. *pānir* (< Far. پنير) 'peynir' (Kİ, 36) ve *Türkmençe* şekil *bāynir* 'ay.' (Kİ, 36).

Hayyân, kelimenin Farsçadan nakledildiği söylemiştir.

11. *śarban* (< Far. بند + Far. سر) 'sarık' (Kİ, 57).

Hayyân, bu sözcüğün سر ve بنت kelimelerinden müteşekkil Farsça kökenli bir sözcük olup "Türkçeleşmiş" olduğunu ifade etmiştir.

12. *şar* (< Far. شهر) 'şehir' (Kİ, 54).

Hayyân, kelimenin orijinal şeklini de verip Farsçadan nakledildiğini belirtmiştir.

13. *şalğam* (< Far. شلغم 'A turnip, rape') 'turpa benzer yuvarlak sebze' (Kİ, 55).

Hayyân, bu kelimeyi Arapça شلجم kelimesinin "Türkçeleşmiş" şekli olarak düşünmüştür; ancak kelime Farsça bir alıntı olup Farsçada da bu şekildedir (Eren 1999: 383). Nişanyan, Arapça ve Ermenice kelimelerin Farsçadan alındığını söylemektedir (Nişanyan 2007: 583).

14. *şākird* (< Far. شکرد) 'şakirt, ücretle çalışan adam' (Kİ, 55).

Farsçadan menkul olduğu ifade edilmiştir.

15. *şirşā* (< Far. شه + Far. سر) 'şen, şatır' (Kİ, 54).

Sözcüğün ser ve şah kelimelerinden mürekkep olup Farsçadan alındığı belirtilmiştir. Sözcük Modern Farsçada bulunmamaktadır.

2. 2. Farsça Olduğu Belirtilmeyen Kelimeler

1. *bayam* (< Far. بادام) 'bâdem' (Kİ, 37).

Bu sözcük her ne kadar Standart Türkiye Türkçesinde *badem* şeklinde olsa da Türkiye Türkçesi ağızlarında *payam*, *pâyem*, *piyam*, *poyam* örnekleri de görülmektedir (DS-IX: 3414). Bununla birlikte Anadolu'da yine benzer şekliyle yer adları da teşkil etmiştir (Gülensoy 1995: 1, 41).

2. *bâyğānbār* (< Far. پیغمبر) 'bugünkü manasında (=Peygamber)' (Kİ, 37).

Hayyân, kelimeyi parça parça izah etmiş; fakat köken belirtmemiştir. Caferoğlu, neşrinde sözcüğü ince sıralı okumayı tercih etmiştir; ancak kelimeye kalın sıralı okumayı gerektiren art damak ünsüzü /ğ/ olduğu gibi Hayyân'ın telaffuzu karışık örnekler için koyduğu (ش) işareti de bu kelimeye mevcuttur. Dolayısıyla bu kelime *bayğanbar* / *bayğānbār* şeklinde de okunabilir.

3. *cömürt* (< Far. جومرد < Far. جوانمرد) 'kerim' (Kİ, 46).

Caferoğlu, neşrinde bu kelime için "Farişcenin جوانمرد kelimesinden muharrefdir" demekle ise de müellifin hiçbir açıklaması olmamıştır.

4. *çatır* (< Far. چادر) 'çadır' (Kİ, 42).

Kelime her ne kadar yaygın görüşe göre Farsçaya dayandırılrsa da, Türkçe *çat*-fiiline istinaden, Vambery, Nemeth gibi bilim adamları da kelimenin Türkçe olduğunu dile getirmişlerdir (bk. Eren 1999: 75).

5. *çākār* (< Far. شکر) 'şeker' (Kİ, 45, 89).

Hayyân, bu sözcük için, *Türkmence* unsurlara koyduğu (ت) işaretini koymakla yetinmiştir. Bununla birlikte *munat çākār* bahsinde *çākār* biçiminin سکر'in "Türkçeleşmiş" şekli olduğunu söyleyip kökeni konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır. Farsça شکر kelimesinin Arapçaya da geçip iyice yerleşmiş olması dolayısıyla bu kelimeyi Arapça bir şekil olarak kabul etmiş olabilir.

6. *čānk* (< Far. چنک) 'uda benzer bir alettir' (Kİ, 46).

Kelimenin Farsçadaki anlamı çoğunlukla 'turnak; pençe; kanca' etrafındadır; ancak anlamlarından biri de 'harp, ud'dur (Steingass 1998: 400b). Nişanyan da Türkiye Türkçesinden *çeng* kelimesinde suskun kalmakla birlikte *çengi* kelimesinin izahında bu noktaya değinmiştir (Nişanyan 2007: 101).

7. *çirkin* (< Far. چرکین) 'bugünkü manasında' (Kİ, 43).

8. *çömçä* (< Far. چمچه *chamcha* / *chumcha* 'A spoon, laddle, skimmer') 'kepçe' (Kİ, 72).

Hasan Eren, Türk lehçelerinde de (Tkm. *çemçe* 'kaşık', Nog.-Kklp.-Kzk. *şömiş* 'kepçe', Tat.-Krg.-Blk. *çömüç* 'kepçe') mevcut bu kelimenin Farsça *çamça* 'kepçe' ile kaynaklı olduğunu düşünmektedir (Eren 1999: 99b).

9. *duvar* (< Far. دیوار) 'bugünkü manasında' (Kİ, 51).

Hayyân, bu sözcüğün sadece *Türkmençe* olduğunu belirtmiştir.

10. *käpçä* (< Far. کچه) 'büyük kaşık' (Kİ, 78).

11. *kilit* (< Far. کلید *kalîd*, *kilîd* 'A key') 'anahtar' (Kİ, 84).

Bu alıntının Türkçedeki en eski örneği *Divanü Lugati't-Türk*'teki *kirit*'tir (DLT-I: 357). Kaşgarlı bu kelimenin Arapça *iqilîd* 'anahtar'a benzer olduğunu iki örnek arasındaki ses değişikliklerini göstererek izaha çalışmıştır. Clauson, mevzubahis kelimenin Hint-Avrupa dil ailesine ait ve en yakın kaynak dilin de muhtemelen Soğdakça olduğunu, Arapça kelimenin orijini olan Yunancadaki *kleis* (Genitif şekli *kleidos*) kelimesinin de alınan Soğdakça kelime ile kökenleştiğini belirtmiştir (Clauson 1972: 738b). Hasan Eren de Orta Türkçede *kirit* biçiminin oluşmasını Türkçe *kir-* (> *gir-*) fiilinin baskısına bağlar (Eren 1999: 244).

12. *lor* (< Far. لور) 'keçi veya koyun doğurduktan sonra, üç gün zarfında onun sütünden yapılan peynir' (Kİ, 87).

Hasan Eren, kelimenin etimolojisinde Kürtçe ve Ermenice iddialarına yer vermiş, bununla birlikte Türkiye Türkçesine süt ürünlerinde Farsça kökenli birçok ad kullanıldığını dolayısıyla *lor* kelimesinin de Farsçadan alındığını dile getirmiştir (Eren 1999: 283).

13. *mamûq* (< Far. پنبه *pamba*, *pumba* < OFar. *pambak/pambuk*) 'pamuk' (Kİ, 88)

Hayyân, sadece bu kelimenin *Türkmençe* formunun *banbuq/panbuq* (بنیق) olduğunu belirtmekle yetinmiştir.⁹ Modern Farsçada /q/'siz bulunan kelime, Nişanyan'ın verdiği bilgilere göre Orta Farsçada /q/'li idi. Eski Yunancada da *bombúks* (βομβύξ) 'koza' olduğunu göstermekle birlikte pamuk bitkisinin Hint kaynaklı olduğunu ve dolayısıyla doğudan batıya bir ilerleyişi olduğuna da işaret eder (Nişanyan 2007: 369).

14. *mercimäk* (< Far. مرچمک) 'bugünkü manasında' (Kİ, 87).

15. *mum* (< Far. موم *mom*, *mūm* 'Wax; a wax candle') 'bugünkü manasında' (Kİ, 88).

16. *muştula-* (< Far. مژده *mizhda*, *muzhda* + Tr. +IA-) 'iyi haber getirmek' (Kİ, 88), *muştuluq* (< Far. مژده *mizhda*, *muzhda* + Tr. +IIK-) 'İyi haber getirene verilen hediye' (Kİ, 88).

⁹ Caferoğlu, neşrinin sözlük bölümünde bu *Türkmençe* örneği belirtmemiştir.

17. *müzd bār-* (< Far. مزد 'A reward, premium, salary) + Tr. *bār-* yrd. fiili) 'görülen iş mukabilinde muayyen para vermek' (Kİ, 87¹⁰).

18. *müzdür* (< Far. مزدور *muzdwar*, *muzdūr* 'A mercenary, a hired labourer') 'iş mukabilinde ücret alan' (Kİ, 87¹¹).

19. *namaz* (< Far. نماز *namāz*) 'bugünkü manasında' (Kİ, 90).

20. *naz* (< Far. ناز) 'bugünkü manasında' (Kİ, 90).

21. *nüzük* (< Far. نازك) 'ince, zarif' (Kİ, 90).

22. *nişan* (< Far. نشان) 'dağ, alamet, nişan' (Kİ, 90).

Aynı kelimeden türetilmiş *nişanla-* fiili de eserde bulunmaktadır.

23. *oruspı* (< Far. رسیپی) 'ersek' (Kİ, 11).

Hayyân, bu kelimenin alıntı olduğunu belirtmişse de hangi dilden olduğunu zikretmemiştir.

24. *qoz* (< Far. گوز *goz*, *gūz*) 'ceviz' (Kİ, 90).

Bu kelime aslında Arapça *cevz* (جوز) kelimesinin farklı bir formudur. Nişanyan'ın verdiği bilgilere göre ölü bir Hâmi-Sâmi dili olan Arâmîcede *gawzā* olan kelime Farsçaya *goz* olarak geçmiş, Arapçada ise ses değişikliğiyle *cevz* olarak varlığını sürdürmüştür (Nişanyan 2007: 276). Ancak Nişanyan, bitkinin Doğu Anadolu ve Batı İran kökenli olması dolayısıyla bu kelimenin Ermenice veya bir Anadolu dilinden yayılmış olma ihtimaline değinir (Nişanyan 2007: 92). Fakat Türkçedeki *koz* kelimesinin doğrudan Farsçadan alındığı anlaşıyor.

25. *şah* (< Far. شه) 'bugünkü manasında' (Kİ, 54).

26. *tân* (< Far. تن) 'cisim, beden' (Kİ, 40).

27. ? *târs* (< Far. ترسا 'Fearful; a Christian; a worshipper of fire') 'bugünkü manasında' (Kİ, 38).

Clauson, sözlüğünde soru işaretli bir alıntı olarak verdiği kelime için, Doerfer'in *târs* (Dorfer 1965: 474) sözcüğünün kaynağı olarak Farsça *tersā* 'Christian (God fearing)'yı göstermesini makul bulur; zira Türkçede sözcük sonunda {rs} ünsüz çifti çok sık bulunmaz (Clauson 1972: 553a). Gülensoy, kelimeyi hiç şüphesiz Türkçe olarak kabul etmekle birlikte oluşumuna dair bir yorumda bulunmamıştır (Gülensoy 2007: 886a).

28. *târsa* (< Far. ترسا 'Fearful; a Christian; a worshipper of fire') 'yahudi' (Kİ, 38).

¹⁰ Caferoğlu'nun sözlük neşrinde tıpkıbasım sayfası sehven "78" olarak verilmiştir.

¹¹ Caferoğlu'nun sözlük neşrinde tıpkıbasım sayfası sehven "78" olarak verilmiştir.

29. *tāzā* (< Far. تازه 'taze' (Kİ, 39).
30. *tobra* (< Far. توبره 'A huntsman's bag') 'torba' (Kİ, 61).
31. *tulban* (< Far. دولبند 'A turban') 'baş örtüsü, sarık, tülbent' (Kİ, 65).
32. *yaqni* (< Far. یخنی 'yahni' (Kİ, 96).

3. DİĞER ALINTI KELİMELELER

3. 1. Çince Alıntı Kelimeler

inçü (< ET. *yinçü* < Çin. *chên chu* 'Genuine pearl' ?) 'inci' (Kİ, 32).

Clauson, bu kelimeyi alıntı olarak göstermekle birlikte soru işareti koymaktan kaçınmamıştır. Clauson'a göre bu sözcüğün Çince'den alıntı olduğu konusunda bir kuşku olmamakla birlikte bunun hangi kelime veya kelime grubundan olduğu belirsizdir. Ona göre, kelimenin ikinci hecesi muhtemelen Çince *chu* 'inci' kelimesi olmakla beraber *yinçü* kelimesinin Karabalgasun yazıtlarının Çince metninde geçen *chên chu* 'hakiki inci' kelime grubunu meydana getirdiği tezine karşı yanıtlanamayacak fonetik itirazlar var gibi görünmekte ve bu yüzden kelimenin ilk hecesi gizemini korumaktadır (Clauson 1972: 944b).

3. 2. Ermenice Alıntı Kelimeler

1. *kātā* (< Erm. *gat'ay* 'A type of cake') 'bir nevi ekmek' (Kİ, 79)

Hasan Eren'e göre bu sözcük Ermenice bir alıntıdır (Eren 1999: 235). Gülensoy ise Eren'e itiraz eder ve söz konusu yemeğin küldüde pişirilen bir yemek olarak *köm-* 'gömmek' fiili ile ilişkili olduğunu söyler. Gülensoy'un tahlili şu şekildedir: *kete* < *köb-(köm-)* + *et-e* (Gülensoy 2007: 504).

2. *loğ* (< Erm. *loł* 'Stone roller') 'taamları düzeltmek için kullanılan taş' (Kİ, 87).

Dankoff'un Türkçedeki Ermenice alıntıları incelediği çalışmasında söz konusu kelimenin Ermenice olduğunu ifade eder (Dankoff 1995: 55).

3. 3. Moğolca Alıntı Kelimeler

qaravul (< Moğ. *xarağul* 'Watch, sentry, guard, scout') 'Karakol' (Kİ, 70).

Kelimenin gövdesi olan yine Moğolca *qara-* 'bakmak, gözetlemek' fiili de Çağatay Türkçesi devrinden itibaren Türkçede kullanılmış olup, hâlen Oğuz grubu dışındaki Türk lehçelerinde kullanılmaktadır.

3. 4. Rumca Alıntı Kelimeler

kārāp (< Rum. χαράβος *carabus* 'Fahrzeug' (Houtsma 1894: 96)) 'Gemi' (Kİ, 80).

Radloff'a göre, Kazan, Teleüt ve Altay lehçelerinde tespit ettiği *kārāp* 'das Schiff' kelimesi Rusçadan alınma olup, kelimenin aslı *корабль* (*korabl'*)'dır (Radloff 1899: II-1093). Sözcük, Memlûk sahası sözlüklerinde Kitabü'l-İdrâk ile birlikte, Tercüman-ı Türkî'de 'Rumca' olduğu bilgisiyle *kerep* (7b/8), Bülğatü'l-Müştâk'ta ise *kerrep* şeklinde mevcuttur. Rusların etkin olmadığı bir dönemde (14.yy.-15.yy.) yazılan bu eserlerdeki söz konusu kelimeyi Rusça *корабль* ile birleştirmek güçtür. Bununla birlikte Tercüman-ı Türkî'nin müellifi El-Konevî bu kelimenin Rumca olduğunu belirtmiştir.

3. 5. Soğdakça¹² Alıntı Kelimeler

1. ? *çıqrıq* (< Soğd. *çγry* (*çaxre*) ?) 'bugünkü manasında' (Kİ, 44).

Eski Uygur metinlerinden *Edgü Ögli Tigin Ayıg Ögli Tigin* hikâyesinde de geçen bu kelime (*çığarı* okuyuşu ile) için Hamilton, kaynak olarak Eski İranca *çaxra* veya Soğdakça *çaxre* 'tekerlek, çark, çıkırık' kelimesini işaret eder (Hamilton 1998: 62). Gülensoy ise Hamilton'a paralel düşüncede olan Nişanyan'a itiraz ederek, *çıkırık* kelimesini şu şekilde analiz eder: *çıkırık* < *çī 'yansıma' + *kır* – *ık* (Gülensoy 2007: 236a). Kelime Ramstedt ve Vasmer'e göre de İran asıllıdır (Tietze 2002: 440). Bununla birlikte kelimenin alıntı olduğunu öne sürenler son ses /q/ için bir izahta bulunmamışlardır.

2. *tamuṣ* (< OT *tamuṣ* < Soğd. *tmw*) 'cehennem' (Kİ, 66).

Clauson, bu kelimenin Soğdakça bir alıntı olduğunu söylemekle birlikte Orta çağda ortaya çıkan *tamuṣ* formu muhtemelen başka bir İranî dilden alındığını ifade eder (Clauson 1972: 503a).

SONUÇ

İncelenen eserde, bizim tespitimize göre 77 alıntı sözcük mevcuttur. Bunların 13'ü Arapça; 47'si Farsça; 7'si ise diğer dillerdendir (Çince, Ermenice, Moğolca,

¹² DLT'de geçen *Soğdak* etnonimine istinaden söz konusu dil adı için bu şekil tercih edilmiştir (bk. DLT-I: 29).

Rumca, Soğdakça). Bu örneklerin büyük çoğunluğu tek başlarına kullanılırken, *mıkla-* ~ *mıχla-* ve *muştula-*, *muştuluq* örneklerinde türetme eki almış (*kilitte-* örneği mevcutsa da *kilit* de vardır), *kirayâ bâr-*, *müzd bâr-* örneklerinde ise bir birleşik fiil oluşturmuşlardır. Ebû Hayyân, Farsça alıntılarının 15'inin, Arapça alıntılarının ise 7'sinin alıntı olduğunu belirtmiştir. Müellif, Farsça örneklerden bahsederken (من الفارسية) (منقوله) ve (متركة من الفارسية) ibaresini kullanmış; Arapça örneklerde ise, ki bu örnekler çoğunlukla ses değişikliğine uğramış olanlardır, (متركة من العربية) ibaresini kullanmıştır. Hayyân Arapça örneklerde daha ziyade ses değişikliğine uğramış olanları vermeye çalışmış; ancak *avrat*, *kävür* 'kâfir' gibi örnekleri de atlamıştır. Alıntılarının bazıları kaynak dillerden olmayıp vasıta dillerdendir (örn.; *mâzdâki*, *sandal*, *kilid*).

Modern sözlükçülük usulüne uygun olarak kısaltmalarla sözcüklerin niteliklerini ve kökenlerini belirten Hayyân, Farsçadan sözcükler için (ف) kısaltmasını kullandığını belirtmiştir (Caferoğlu 1931: VIII). Ancak harflerin dökümünde bir hata yapılmadıysa, Hayyân'ın bu işareti yalnızca *kâşür* 'Havuç' (Kİ, 82) örneğinde uyguladığını söyleyebiliriz.

Alıntılarının ait oldukları bölgeye baktığımızda Asya'nın içlerinden Ortadoğu ve Anadolu'ya kadar bu dönem Türkçesinin kültürel bağlarını görmek mümkün olmaktadır.

KISALTMALAR

Ar.	Arapça	EYun.	Eski Yunanca	Rum.	Rumca
Çin.	Çince	Far.	Farsça	Soğd.	Soğdakça
Erm.	Ermenice	Moğ.	Moğolca		
ET	Eski Türkçe	OT	Orta Türkçe		

KAYNAKÇA

- ATALAY, Besim (1945), *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, TDK Yayınları, İstanbul.
- BAALBAKİ, Rohi (1995), *Al-Mawrid – A Modern Arabic-English Dictionary*, Beyrut.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DANKOFF, Robert (1995), *Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden.
- DLT = ATALAY, Besim (2006), *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri) I-II-III-IV*, TDK Yayınları, Ankara.
- DOERFER, Gerhard (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band II, Wiesbaden.
- DS= *Derleme Sözlüğü IX (L-R)*, TDK Yay., Ankara.

- EREN, Hasan (1999), *Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul.
- ERMERS, Robert (1999), *Arabic Grammars of Turkic, The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of Abû Hayyân al-'Andalusî's Kitâb al-'Idrâk li-Lisân al-Atrâk*, Leiden-Boston-Köln.
- GÜLENSOY, Tuncer (1995), *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü - Etimolojik Sözlük Denemesi I (A-N), II (O-Z)*, TDK Yayınları, Ankara.
- HAMILTON, James Russel (1998), *İyi Prens Kötü Prens Öyküsü* (Çev.: Vedat KÖKEN), TDK Yay., Ankara.
- JOHANSON, Lars (2003), *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (Çev.: Nurettin DEMİR), TDK Yay., Ankara.
- Kİ = CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abû Hayyân - Kitâb al-'Idrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul.
- KTS = TOPARLI, Recep vd. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- LESSING, Ferdinand (1960), *A Mongolian-English Dictionary*, Berkeley And Los Angeles.
- NİŞANYAN, Sevan (2007), *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Adam Yayınları, Genişletilmiş 3. Basım, İstanbul.
- ÖZYETGİN, A. Melek (2001), *Ebû Hayyân Kitâbu'l-'Idrâk li Lisâni'l-'Etrâk – Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, KÖKSAV, Ankara.
- RADLOFF, W. (1899), *Opit' Slovarya Tyurskih Nareçiy / Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte*, St. Petersburg.
- STEINGASS, F. (1998), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut.
- THOMASON, Sarah G. (2001), *Language Contact*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- TIETZE, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Cilt 1 (A-E)*, Simurg Yay., İstanbul.
- TS = Türkçe Sözlük (2009), TDK Yay. Ankara.
- TOPARLI, Recep (2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, TDK Yay., Ankara.
- WEHR, Hans (1995), *A Dictionary of Modern Written Arabic*, New York.